

LUNDS
UNIVERSITET

I närvarons och frånvarons text

En narratologisk analys av en skriven historia

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	s.2
2. <i>Poltava - Berättelsen om en armés undergång</i>	s.3
3. Tidigare forskning.....	s.3
4. Ett teoretiskt ramverk.....	s.4
4.1 Läsaren.....	s.4
4.1.1 Den hermeneutiska läsaren.....	s.6
4.2 Berättaren.....	s.9
4.3 Fakta - Fiktion.....	s.11
5. Analys.....	s.14
5.1 Historiens ändliga oändlighet.....	s.14
5.2 En osynlig men synlig berättare.....	s.18
5.3 Primär och integrerad text.....	s.21
5.4 Berättarens och läsarens karaktärer.....	s.23
5.5 Fokaliserad historia.....	s.26
6. Ett avslut, en början, ett cirkulärt uppskjutande.....	s.29
7. Litteraturförteckning.....	s.32
7.1 Tryckt material.....	s.32
7.1 Otryckt material.....	s.34

1. Inledning

"Vad är tiden? Om ingen frågar mig, vet jag det; om jag tillfrågas och skulle vilja förklara, så vet jag det inte."¹ Vad är det förflutna, det vill säga historien? Augustinus berömda ord går att förlänga och förkorta till alla det moderna livets nödvändiga självklarheter. Även om vi inte vet vad historien är, tycks den vara ett villkor för vår identitet. Vi söker kunskap om det förflutna, det frånvarande, för att bilda oss en uppfattning om det som konstituerar nuet, närvaron. Men vad är historien? Och vad är kunskap om det förflutna? Vad innebär det att skriva historien, och vad är karaktäristiskt för denna typ av texter? Hur formas kollektiva och individuella identiteter i ljuset av det förflutna, och vad har berättandet för konsekvenser?

För att besvara dessa frågor, omfattande och komplexa, krävs dels ett empiriskt material, dels ett teoretiskt ramverk varmed det empiriska materialet kan undersökas. Syftet med denna undersökning är därför tvådelad: att formulera ett teoretiskt ramverk för att förstå läsningens och textens villkor (avsnitt 4), samt att undersöka det empiriska materialet med detta teoretiska ramverk som kompletterande bakgrund (avsnitt 5). Undersökningen är därför, i sin helhet (och som ett tredje parentetiskt syfte), ett försök till att belysa viktiga aspekter av teori (4) och metod (5) inom ämnet litteraturvetenskap. Det teoretiska ramverket (4) utformas efter tre centrala fokus: läsaren, berättaren och dikotomin fakta - fiktion. Förhoppningen är att dessa fokus, om de analyseras konsekvent (och i relation till ovanstående frågeställningar), ger mig en begreppsapparat som rättfärdigar eventuella slutsatser och generaliseringar i 5. Peter Englunds bok *Poltava* utgör det empiriska material varemot det teoretiska ramverket exemplifieras. I 5 använder jag mig av en narratologisk begreppsapparat som problematiseras och appliceras i enlighet med diskussionen i 4 (där narratologiska begrepp enbart problematiseras). Samtidigt är det i 5 (och avsnitt 6, den provisoriska avslutningen), med hjälp av den narratologiska begreppsapparaten, som ovanstående frågeställningar besvaras. Mina syften är därför, och förhoppningsvis, teoretiskt sammanbundna genom undersökningens frågeställningar, även om de bör separeras i praktiken. Detta beror främst på att det empiriska materialet är begränsat till *en* bok, och att det teoretiska ramverket därför inte kan prövas fullt ut; undersökningen är med andra ord hypotetisk snarare än slutgiltig. Om diskussionen rör sig i den litteraturvetenskapliga diskursens periferi, ser jag det enbart som en fördel; i den postmoderna världen tycks nämligen gränsernas villkor vara att de skjuts upp.

¹ Augustinus, Aurelius, "ur Bekännelser", övers. Hampus Lyttkens, *Filosofin genom tiderna. Antiken, medeltiden, renässansen : texter*, Marc-Wogau, Konrad (red.), 3. tr., Thales, Stockholm, 2003[1991], s.321.

2. *Poltava* - Berättelsen om en armés undergång

Poltava är Peter Englunds debutbok, en bok som han skrev under sin doktorandtid i Uppsala. Så här sammanfattar Englund boken:

I den här boken skildras det ödesdigra slaget timme för timme, katastrofen som tog 10.000 liv och som ledde till det svenska stormaktsväldets fall. Här diskuteras dock inte bara fältherrarnas göranden och låtanden, utan här finns också de detaljer som gör historien begriplig, verklig: vad man sade till de krigströtta soldaterna för att få dem att slåss, hur man sköt med en musköt, hur man tog hand om de sårade och döda, officerarnas och de menigas olika villkor, hur man bodde och hur man färdades. Samtidigt ger dagböcker och brev från tiden ögonvittnesskildringar, och skeendet fylls av mänskliga röster från de som var med: generalen och hans tjänare, soldaten och trosspojken, fältprästen och knektänkan.²

Boken har översatts till flera språk och hade i februari år 2000 tryckts i 248.000 exemplar, av vilken jag har läst den andra upplagan.³ Boken har, med andra ord, fått en oerhörd spridning, vilket är huvudanledningen till att jag valt att analysera just *Poltava*: i förhållande till sina litterära kvaliteter aktualiserar boken de frågor som ställdes ovan. *Poltava* har recenserats och därför klassificerats som populärhistoria. Jag undviker gärna en diskussion om genre, men behåller den fundamentala frågan: vad skiljer fakta (historieskrivning) från fiktion? Frågan är intuitiv, och kanske felställd. Frågan är dock, och som sagt, central för denna undersökning, varför den analyseras nedan.

3. Tidigare forskning

Denna undersökning är unik i den mån att det ännu inte finns någon litteraturvetenskaplig analys av boken *Poltava*, förutom de recensioner som jag av uttalade anledningar förbiser här. Undersökningen tangerar det som kallas "reader-response criticism";

reader-response criticism is not a conceptually unified critical position, but a term that has come to be associated with the work of critics who use the words *reader*, *the reading response*, and *response* to mark out an area for investigation.⁴

² Englund, Peter (2005). "Poltava" (Elektronisk). Tillgänglig: http://www.peterenglund.com/andrabocker_poltava.htm (2013-11-08). Relevant data hämtat från denna hemsida.

³ Englund, Peter, *Poltava - Berättelsen om en armés undergång*, 2. uppl., Atlantis, Stockholm, 1989.

⁴ Tompkins, Jane P. (red.), *Reader-response Criticism: From Formalism to Post-structuralism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1980, s.ix.

Då mycket av forskningen inom "reader-response criticism" bygger på redan dogmatiska föreställningar om centrala litteraturvetenskapliga problem, och i vissa fall tagit formen av kvantitativ experimentalism, nöjer jag mig med att tangera men aldrig ansluta mig till denna splittrade forskning.

För att analysera *Poltava* har jag, som sagt, valt en till sitt ursprung strukturalistisk teori, nämligen narratologin. Begreppsapparaten lånar jag, om än i egen översättning, från Mieke Bals numera klassiska bok *Narratology - Introduction to the Theory of Narrative*.⁵ Jag förhåller mig dock inte helt okritisk till denna begreppsapparat, en kommentar som får sin fullständiga form nedan. Den narratologiska begreppsapparaten introduceras i både avsnitt 4 och 5, men appliceras enbart i det senare avsnittet. Diskussionen i avsnitt 4 bygger även på hermeneutisk analys och dekonstruktiv kritik, två teoretiska infallsvinklar som jag i brist på utrymme inte kan behandla extensivt här, och som därför reduceras till instrumentella abstraktioner. Lånet från dessa teorier erkänns i form av fotnoter. I övrigt är mina kunskapskällor många och spridda; det vore onödigt att inringa dem här, och jag hänvisar till notapparaten. Sammanfattningsvis vill jag påstå att undersökningen, i metod och teori, men framförallt i ämne, inte har någon uppenbar föregångare. Men detta påstående röjer möjligtvis bara min okunskap.

4. Ett teoretiskt ramverk

I det följande elaboreras det teoretiska ramverket i samband med att undersökningens centrala fokus (läsaren, berättaren och dikotomin fakta - fiktion) utreds. Diskussionen bygger på hermeneutiska och dekonstruktiva teoretiseringar, även om försöket att addera dem är mitt eget; om de skisserande resultaten i detta avsnitt är otillräckliga för en evidensbaserad diskurs, är de förhoppningsvis tillräckliga för denna undersökning.

4.1 Läsaren

Jan Alber och Monika Fludernik skriver att postklassisk narratologi "can be regarded as an important contextualizing venture that opens the text to the real-world interaction of author and reader, and hence provides a perfect model for discussing the ethics of reading and the

⁵ Bal, Mieke, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3. ed., University of Toronto Press, Toronto, 2009.

treatment of ethical problems in narrative fiction."⁶ Läsarens faktiska verksamhet, läsandet, vari texten är ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor, är ett komplicerat och föga utforskat område. Tolkningen av de tecken som konstituerar texten är beroende av ett tolkande subjekt, läsaren, som därför är med och skapar ett narrativ som författaren aldrig kan göra fullt anspråk på: "distinktionen mellan författare och läsare ingår bland de falska distinktioner som läsningen uppenbarar."⁷ Detta exkluderar nödvändigtvis inte författaren från kommunikationsmodellen, men har, som sagt, vissa etiska implikationer. Inom narratologin har man därför teoretiserat kring begreppet läsare, som tillskrivits olika funktioner inom och utom texten. Man skiljer läsaren som abstrakt funktion från den faktiska läsaren, individen av kött och blod som tolkar de av berättaren (se 4.2) yttrade tecknen.⁸ "Den ideale läsaren", "for whom the author constructs the text and who understands it perfectly", är ett av många exempel på en sådan abstrakt funktion.⁹ Denna reducerande funktion har kritiserats av bland andra Mikhail Bakhtin, som anser begreppet överflödigt inom lingvistisk och litterär analys; om den ideale läsaren per definition antar författarens diskurs ("understands it perfectly"), förefaller nämligen begreppets teoretiska och metodiska implikationer nollställda. Begreppet har även kritiserats för sin inneboende logik, det vill säga antagandet att författaren konstruerar en entydig diskurs som föregår och företräder tolkning.¹⁰

"Den implicerade läsaren", vilken måste skiljas från "den ideala", är den abstrakta publik som författaren riktar sig till i sitt skrivande. Gérard Genette skriver att "[t]his implied reader is in principle undefined", men att den faktiska läsaren många gånger identifierar sig med denna abstrakta funktion.¹¹ Den implicerade läsaren (som kanske är författaren själv) påverkar därför, rent teoretiskt, framställningen av berättelsen, vilket även Bakhtin föreslagit.¹² Denna undersökning fokuserar tillägnet snarare än framställningen av kunskap, och funktionen är därför irrelevant i sammanhanget, någonting som förhoppningsvis vidgar snarare än sluter det narratologiska perspektivet.

Med läsare menar jag nu (och i fortsättningen) den faktiskt tolkande läsaren som teoretisk potentialitet utanför texten, och inte en abstrakt funktion inom den. Mitt fokus är

⁶ Alber, Jens & Fludernik, Monika (red.), *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*, Ohio State University Press, Columbus, 2010, s.11.

⁷ de Man, Paul, "Semiologi och retorik", övers. Jeanette Emt, *D. Modern litteraturteori: från rysk formalism till dekonstruktion*, 2, Entzenberg, Claes & Hansson, Cecilia (red.), 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 1993, s.423.

⁸ Bal, s.68.

⁹ Alber och Fludernik, s.10.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Genette, Gérard, *Narrative Discourse: an Essay in Method*, Cornell U.P., Ithaca, N.Y., 1980, s.260.

¹² Haettner Aurelius, Eva, *Inför lagen: kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund Univ. Press, Lund, 1996, s.17.

således extratextuellt i kontrast till den klassiska narratologins intratextuella funktioner. Läsaren tolkar tecknen utifrån redan förkodade sympatier, vilket, i princip, gör varje läsning och omläsning unik. Dessa sympatier är språkligt, kulturellt och socialt determinerade: "[k]riterierna efter vilka subjekten formas uppställs i förhand av den politiska och språkliga representationens domäner..."¹³ Denna historicitet motsätter sig strukturalistisk dekontextualisering samt epistemologisk solipsism, och motiverar istället den läsarorienterade kontextualisering varmed denna undersökning nyanserar den klassiska narratologin. Men vad menas egentligen med "förkodade sympatier"? Hermeneutiken är ett intressant komplement till undersökningens poststrukturalistiska tendenser.

4.1.1 Den hermeneutiska läsaren

En läsarorienterad kontext är, liksom alla kontexter, omöjlig att totalt determinera. I denna undersökning lånar jag därför hermeneutikens läsarorienterade begreppsapparat; hermeneutiken ger kontextualiseringen dess ramar, och rättfärdigar samtidigt nödvändiga generaliseringar. Hermeneutiken, som utvecklats av bland andra Heidegger och Gadamer, går längre och djupare än ramarna för denna undersökning, och enbart grunden kan därför användas. Hermeneutiken har också kritiserats för epistemologiska och ontologiska antaganden som här inte blir annat än irrelevanta. Premissen (ovan och nedan) är att läsaren, i läsningen, tolkar: läsaren tyder de tecken som, givna i ett specifikt historiskt och textuellt sammanhang, bildar en semantisk kedja (för att anspela på derridansk logik). Med tolkning menar jag alltså tydandet av tecken, vilket inte är detsamma som förståelse.¹⁴ "Att förstå ett språkligt yttrande är att förstå hur världen skulle se ut om yttrandet var sant. Men yttrandet behöver inte vara sant för att vi ska förstå det."¹⁵ Tolkning och förståelse är dock beroende av varandra (vilket har beskrivits som en cirkelrörelse, se nedan).¹⁶ Läsarens verksamhet, läsningen, identifierar jag således (delvis) i tolkningen och förståelsen. Min definition av tolkningsverksamheten inbegriper, liksom hos Per-Johan Ödman, subjektivitet: "[v]i har alltid en förförståelse av det vi tolkar. En tolkning utförs vid en bestämd tid och på en bestämd plats av en människa som befinner sig mitt i historien."¹⁷ Läsaren har en förförståelse som

¹³ Butler, Judith, *Könet brinner!: texter*, översättning av Karin Lindeqvist, Natur och kultur, Stockholm, 2005, s.39.

¹⁴ Ödman, Per-Johan, *Tolkning, förståelse, vetande: hermeneutik i teori och praktik*, 2., [omarb.] uppl., Norstedts akademiska förlag, Stockholm, 2007, s.57.

¹⁵ Strömquist, Sven, "Olika språk - olika berättelser", *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari (red.), Nordic Academic Press, Lund, 2004, s.13.

¹⁶ Ödman, s.58.

¹⁷ Ödman, s.26.

inbegriper strukturella fördomar om och förväntningar på texten, vilka således påverkar tolkningen. Begreppet förförståelse, så som jag förstår det här, ligger nära den poststrukturalistiska kritik som behandlades ovan. Jag måste dock avvika något från Ödmans definitioner för att kunna sammanfatta dessa resonemang i en konsekvent modell. Om man med förförståelse menar det språkliga subjektets kontextuellt kulturellt och genetiskt levnadsbetingade tolkningsvillkor (nödvändiga men aldrig tillräckliga), inklusive subjektets självmedvetande, kan läsningen sammanfattas i följande cirkulära (om kommunikationsmodellen är horisontell) modell: förförståelse - tolkning - förståelse - förförståelse. Om den klassiska hermeneutiken, liksom Ödman, analyserar tolkningsprocessen för att bestämma den kvalificerade tolkningens förutsättningar i ett vetenskapligt sammanhang, analyserar jag tolkningsprocessen för att bestämma den vardagliga läsningens (kvalificerad eller okvalificerad) komplexa villkor.

"När det gäller företeelser vi stöter på ofta eller dagligen har vi alltså utvecklat en förförståelse som gör att vi inte behöver lägga ned någon möda på tolkningsarbetet."¹⁸ För sådana tolkningsobjekt råder det stor kulturell och intersubjektiv överensstämmelse, det vill säga förförståelse, med avseende på deras betydelse. I sådana tolkningssituationer är modellens förflyttningar knappt urskiljbara; man ser tecknen, tolkar dem, förstår dem i en blixtnabb och omedveten process. Liksom Ödman bör man därför skilja mellan medveten och omedveten tolkning (samt medveten och omedveten förförståelse): om tolkningen av utgångsdatumet på mjölkpaketet är omedvetet, är tolkningen av okända piktografiska representationer desto mer medvetet (tolkningen blir en medveten process).¹⁹ Denna modell kan oproblematiskt överföras på läsningen av *Poltava*. En svensk läsare av *Poltava* har en förförståelse för svensk kultur och historia (som subjekt i ett kulturellt, socialt och språkligt sammanhang), liksom det svenska språket, vilket innebär förväntningar på och fördomar om (förförståelse av) berättelsen; denna förförståelse påverkar och skapar en tolkning som bekräftar eller utvecklar subjektets förståelse, som blir en del av läsarens förförståelse. Den senare processen, liksom ovanstående modell, kan beskrivas som den hermeneutiska cirkeln. "Två sidor hos begreppet [hermeneutisk cirkel] har särskilt betonats: kunskapsbildningen som dialektisk rörelse mellan del och helhet och förförståelsens oundgänglighet i förståelseprocessen."²⁰ Subjektet läsarens förförståelse påverkar läsarens förståelse för objektet texten (helheten), som i sin tur påverkar och skapar en ny förförståelse; denna

¹⁸ Ödman, s.58.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ödman, s.100.

dialektiska cirkel har även, metaforiskt, beskrivits som en spiral, vilken tydligare illustrerar kunskapsstillägandet. Att betrakta läsaren som subjekt och texten som objekt för dock med sig epistemologiskt och ontologiskt problematiska antaganden: dikotomin tycks antyda att texten, eller yttervärlden, är en entydig verklighet (ett objekt) som subjektet faktiskt kan förstå. Betraktar man den hermeneutiska förförståelsen som resultatet av en kollektiv kontext (som i ovanstående definition), och texten som en obestämbart del (snarare än bestämbar helhet) av denna kontext, kan dikotomin övervinnas (även här skiljer jag mig från Ödman). Lite tillspetsat: "the self, like the world, is a text", "the self is embedded in a context, the community of interpretation or system of signs."²¹ Om subjektet är en text, och subjektets förförståelse (*skriven* i kontexten) är de kontextuellt kulturellt och genetiskt levnadsbetingade tolkningsvillkoren, kan den hermeneutiska cirkeln omformuleras på följande sätt: läsaren (som tolkad text) tolkar texten och tolkar därmed sig själv som text (en vidare text utvecklas, och därmed tolkningen av "the self" som text). Läsaren, liksom texten, är både tolkare och tolkad, och dikotomin subjekt - objekt problematiserad. Resonemanget kräver dock ett exempel: en svensk läsare av *Poltava* får vid läsningen av boken en ny förståelse för den svenska historien, och därmed sig själv (den kulturella, sociala och politiska identiteten mm.), men inte för "sanningen" om det förflutna. Det finns dock gränser för tolkningens subjektivitet: gränsen (förförståelsen) *skrivs* i kontexten, som likväl omformuleras (eftersom den inte är totalt determinerad).

Läsaren av *Poltava* läser således boken/texten med en *skriven* (men komplex) förförståelse som påverkar och skapar tolkningen av historien (berättelsen): "[s]ammanhanget, kontexten, är oftast helt avgörande för vår tolkning och förståelse. Hermeneutik kan på detta sägas vara en *kontextuell filosofi*."²² Läsarens hermeneutiska förförståelse kan, slutligen, generaliseras och exemplifieras i samband med ovanstående kontextualisering: läsaren av *Poltava* har en förförståelse av genren (historia); av konventionella skrivsätt (historieskrivning); i språket; av författarens "uppgift" (det vill säga historikerns uppgift, att förmedla "sanningen" om det förflutna); av det förflutna (läsaren har ett historiemedvetande, känner till slaget vid Poltava, förstår kausalitet osv.); av berättelsen (genom bl.a. undertiteln *Berättelsen om en armés undergång*); av berättandet som sådant (läsaren besitter en narrativ kompetens). Listan kan och bör göras längre, men är tillräcklig (relevant) för denna undersökning. Denna förförståelse, som givetvis varierar mellan varje läsare, påverkar alltså,

²¹ Michaels, Walter Benn, "The interpreters self", Tompkins, Jane P. (red.), *Reader-response Criticism: From Formalism to Post-structuralism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1980, s.199.

²² Ödman, s.99.

trots variationen, alltid läsarens tolkning av *Poltava*. Den är, slutligen, villkor *skrivna* i en kulturell, politisk och social kontext. En svensk akademiker tolkar *Poltava* annorlunda än en svensk student, som i sin tur tolkar boken annorlunda än en läsare från en annan kultur. Trots det förblir begreppet förförståelse intressant: det innebär ett uppslag för att besvara de frågeställningar som ställdes i inledningen, och antyder samtidigt hur man kan gå tillväga i en mer elaborerad undersökning (med kvantitativa inslag).

4.2 Berättaren

För Bal är berättaren ("the narrator") den teoretiska funktion som yttrar de tecken som konstituerar texten, vilket, viktigt nog, åtskiljer berättaren och författaren.²³ Berättarens diskurs är således de yttrade tecken som läsaren tolkar och vars betydelse aldrig är given, det vill säga inneboende i diskursen. Berättarens funktion är kommunikation, och berättarens diskurs det perspektiv varmed berättelsen presenteras; med perspektiv menas således (och nedan), i termer av kommunikation, den effekt som uppstår vid läsning av de yttrade tecknen. När de av berättaren yttrade tecknen (texten) bildar en intrig, kallas texten för ett narrativ.²⁴ Ovanstående definition exkluderar totalitär mening, eller, tydligare uttryckt, mening före tolkning (de yttrade tecknen har nämligen olika effekt beroende på läsarens förförståelse). I ovanstående analys av läsarens förförståelse skrev jag trots det "författarens 'uppgift'" (och inte berättarens "uppgift"), vilket beror på att läsaren, för att generalisera, inte gör samma åtskillnad som narratologin (narratologi ingår inte i den intersubjektivt kulturella kontexten, än). Detta analyserar Foucault på följande sätt: "he [Foucault] also jettisons the last stronghold of the concept of the author, the author-function as the centring of meaning, demonstrating it to be a projection of a reader who needs semantic centrality to deal with the work."²⁵ Läsaren skiljer inte på författaren och berättaren då läsaren tillskriver texten (*Poltava*) en mening (information om slaget vid Poltava) som författaren (historikern) sammanställt; läsaren ser det, med andra ord, som sin uppgift att tolka dessa tecken för att få tillgång till den förmodat inneboende informationen given av författaren. Detta har, som nedanstående analys har till uppgift att visa, konsekvenser för både läsningen och läsaren.

Finns det då någon anledning, förutom epistemologiskt ontologiska, att separera författaren och berättaren? Bal skriver att distinktionen författare/berättare är viktig då "[it] helps to disentangle the different voices that speak in a text so as to make room for the

²³ Bal, s.18.

²⁴ Bal, s.5.

²⁵ Bal, s.15.

reader's input in judging the relative persuasiveness of those voices."²⁶ Med "reader" menas här den narratologiskt skolade läsaren, vilken måste skiljas från den teoretiska potentialitet som stipulerades ovan. "A subtle narratological analysis of anthropological material", skriver Bal, "can go a bit further, precisely because such an analysis temporarily brackets both ends of the embedded reality, the reality of the events 'out there' and the reality of the ethnocentric reporter."²⁷ Begreppet (funktionen "berättaren") tillåter mig att undersöka berättartekniska aspekter av *Poltava*, men samtidigt tillämpa den poststrukturalistiska tendens som bygger ovanstående resonemang. För att nedanstående avsnitt ska uppnå konsekvens, måste begreppet referera dels till den författare som läsaren identifierar i texten (som förförståelse), dels till den funktion som jag (liksom läsare med narratologisk kompetens) aktualiserar i läsningen (analysen). Denna dubbla motivation av begreppet (och referens, vilken tillåter mig att inkludera olika läsare) är nödvändig för att undersökningens frågeställningar ska besvaras konsekvent: den narratologiska begreppsapparaten möjliggör en positiv analysapparat (i positivistisk mening), och är, om man är kritisk, ett konsekvent komplement till följande frågor. Vem är det som berättar om slaget vid Poltava? Hur berättas det? Vad är karaktäristiskt för historieskrivning? Den sista frågan återupprättar en ännu inte undersökt dikotomi, som därför analyseras nedan (4.3). Först krävs dock en parentetisk fortsättning på ovanstående resonemang.

Min definition och användning av ordet perspektiv är inte oproblematiskt. Det aktualiserar nämligen en inom narratologin omdiskuterad konnotation: "seende". Detta verb implicerar och nödvändiggör den binära relationen subjekt - objekt, en relation som Bal benämner fokalisation: "[focalization is] the relation between the vision and that which is 'seen', perceived."²⁸ Skillnaden mellan fokalisatorn och berättaren är således skillnaden mellan "those who see and those who speak."²⁹ Detta utesluter visserligen inte att berättaren fokaliserar ("ser"), någonting som alstrar följande fråga: vad innebär det att, som i fallet *Poltava*, ett historiskt skeende "ses" (av berättaren)? Jag lämnar denna fråga nu för att utförligare kunna besvara och exemplifiera den i analysen (se 5.5). När jag skriver "berättaren beskriver" eller "berättaren refererar" menar jag, för att redan nu klargöra det, inte att berättaren "ser", men att det är denna konventionella effekt (givet en intersubjektiv förförståelse) de av berättaren yttrade tecknen har på läsaren.

²⁶ Bal, s.17.

²⁷ Bal, s.186.

²⁸ Bal, s.145-146.

²⁹ Bal, s.146.

4.3 Fakta - Fiktion

Vad skiljer fakta från fiktion? Vad utmärker kategorierna? Hur kan man klassificera en berättelse som fiktion, och en annan, till exempel historieskrivning, som fakta? Använder man begreppen i deskriptiv bemärkelse för att upprätta en gräns är risken stor för att den blir formaliserat kategoriserande, godtycklig och i princip omöjlig att upprätthålla. Man har bland annat betonat författarens intentioner som den avgörande demarkationslinjen (i termer av illokutionaritet, se Currie), vilket, efter ovanstående diskussion, förefaller högst problematiskt.³⁰ Som dikotomi betraktad, och med derridansk logik, tycks alla demarkationslinjer i grunden falska. Tecken refererar alltid till sig själva, till tecknen som sådana, till sin inneboende struktur, det betecknandes närvaro. Samtidigt är referenten alltid frånvarande, en frånvaro (vilket, i kontrast till saussureansk logik, innebär att abstrakta koncept skjuter upp och skiljer: konnotationen, liksom denotationen, är frånvarande i det närvarande); i detta avseende är allt språkbruk självbedrägligt.³¹ Fiktion som fakta (som ofta bygger på abstrakta koncept, typ historien, och som kanske är ett abstrakt begrepp), icke-verkligheten som det förflutnas verklighet (och kanske våra minnen), är frånvaro och närvaro, det vill säga text; den logocentriska dikotomins normativa assymetri är *différence* snarare än någonting naturligt. Och slutligen, för att falla i skepticisomens fälla:

Men alla dessa destruktiva diskurser och alla dessa analogier är fångade i en sorts cirkel. Denna cirkel är unik och den beskriver relationen mellan historiens metafysik och destruktions av historiens metafysik [...] Vi kan inte yttra ett enda destruktivt påstående som inte redan med nödvändighet har blivit inpassat i formen, logiken och de implicita resultat de vill bestrida.³²

Kanske är det mera fruktbart att betrakta dikotomin i termer av en distinktion. Paul de Man menar att litteratur (fiktion) till skillnad från fakta inte lurar sig själv, att litteratur motsätter sig entydighet och därför spelar på meningens frånvaro, det vill säga verklighetens tomhet. De Man lånar ett begrepp från den ryska formalismen, "litteraritet", för att beteckna denna distinktion.³³ Resonemanget är möjligtvis giltigt i litterär analys och dekonstruktion, men

³⁰ Currie, Gregory, "What is fiction?", (Elektronisk), *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol.43, No.4, Summer 1985, American Society for Aesthetics (1941-), Cleveland. Tillgänglig: <http://www.jstor.org.ludwig.lub.lu.se/stable/429900?seq=3> (2013-11-11), s.385-392.

³¹ Tenngart, Paul, *Litteraturteori*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2008, s.84.

³² Derrida, Jaques, "Struktur, tecken och spel i humanvetenskapernas diskurs", övers. Mikael van Reis och Cristine Sarrimo, *D. Modern litteraturteori: från rysk formalism till dekonstruktion*, 2, Entzenberg, Claes & Hansson, Cecilia (red.), 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 1993, s.392.

³³ Tenngart, s.84.

förklarar knappast distinktionens grundläggande (och möjligtvis logocentriska) funktion, en funktion som utreds i det följande.

Jag påstod, och påstår fortfarande, att distinktionen, eller dikotomin, är en del av läsarens förförståelse. Läsaren kategoriserar text efter förförståelse, vilket återigen exemplifierar den hermeneutiska cirkeln; en svensk läsare av *Poltava* vet kanske att Englund är historiker, ser titeln, liksom genrebestämningen, och läser därmed boken som fakta, vilket påverkar tolkningen av boken. Text definieras, om än falskt, av kontext, och denna definition är en funktion: den orienterar läsaren i tolkningen. Därför läser man *Bibeln* som fakta i en viss kristet teistisk kontext, och som fiktion i en ateistisk kontext. Denna kontextuella relativism behöver dock förtydligas, och jag stipulerar därför en läsarorienterad (samt möjligen falsk) distinktion: med fakta förstår jag de av berättaren yttrade semantiska tecken som refererar till verkligheten, och med fiktion förstår jag de av berättaren yttrade semantiska tecken som inte refererar till verkligheten. Med "verkligheten" menar jag det utomspråkligt förflutna, eftersom tecken, om de refererar, alltid innebär en spatio-temporal förskjutning. Med "refererar" menar jag de utsagor som hänvisar till ett utomspråkligt sakförhållande som kan prövas vara sant/falskt. de Mans litteraritetetsbegrepp är kompatibelt med min definition av fiktion, medan definitionen av fakta rymmer det problematiska antagande som anfördes ovan. Detta problematiska antagande förklarar dock distinktionens redan anförda funktion, nämligen utomspråklig referens. För läsaren är fakta en referens till den utomspråkliga verkligheten (exempelvis det förflutna), och inte till den tomhet dit dekonstruktionen hänvisar språkligt uppskjutande.

Kan inte alla utsagor prövas vara sanna/falska? Det är helt enkelt kontexten, läsarens förförståelse, som avgör det senare (notera cirkelresonemanget). I en ateistisk kontext är det logiskt att pröva huruvida ryssarna verkligen besegrade svenskarna i slaget vid Poltava, men inte om David verkligen dödade en jätte (man läser istället "fiktiva" texter symboliskt, allegoriskt osv.). Ofta finns det indikationer i språket, i de av berättaren yttrade tecknen, som hävdar en referentiell funktion (en referentialitet som man alltså kan tolka bokstavligt eller bildligt, beroende på förförståelse): "med bruk av bestämda beskrivningar, egennamn, demonstrativer, deiktiska uttryck" et cetera.³⁴ Enklare uttryckt:

³⁴ Haettner Aurelius, s.22.

If we immediately recognize *Alice in Wonderland* as a fiction that is because the linguistic product indicates itself that what is talked about in it is not real. Fiction is then a linguistic convention about reference. The convention says that the language in a fiction means what it means without its real referent.³⁵

Fördelen med distinktionen är att den tillåter kontexten att vidgas (liksom olika kontexter), och därför också läsarens förförståelse för vad som refererar till verkligheten. En ateistisk läsare kan, exempelvis, ändra inställning angående *Bibelns* referentialitet. Distinktionen ger också utrymme åt texter med inslag av både fiktion och fakta.

Varför stipuleras en redan dekonstruerad distinktion? Stipulationen, liksom narratologin, tillåter mig att identifiera och hantera historieskrivningens förutsättningar samt konsekvenser. Om den är en del av läsarens förförståelse påverkar den tolkningen: en svensk läsare av *Poltava* (som skiljer mellan fakta och fiktion) utvecklar eller bekräftar förståelsen för ett förflutet varur en kulturell, social och politisk identitet extraheras. Läsarens kategoriserande förförståelse är också uteslutande, bland annat av motsägelser; läsaren av *Poltava* betraktar texten som fakta, inte som fiktiv fakta (vilket enligt ovanstående stipulation är en motsägelse). Det senare påståendet får sitt stöd hos kognitionsvetenskapen, nämligen i det som kallas "Frame theory".³⁶ Enligt denna teori är "all mental [...] activity ruled by cognitive frames, that is, by meta-concepts, which in turn govern individual concepts and thus helps us navigate through our experiential and communicative universe."³⁷ Ett exempel på ett sådant "frame" är genrebestämningar. När den svenska läsaren av *Poltava* läser undertiteln, tolkas innehållet som tragiskt (ordet "undergång" har en tragisk konnotation; i 4.1.1. hette det "förförståelse av berättelsen"), vilket alltså påverkar läsningen och delvis bestämmer innehållet i texten. Ordet "undergång" har i det här fallet inte bara inverkan på läsningen, men är också ett exempel på det kulturella position som berättelsen är ett uttryck för (det som var en "undergång" för den svenska armén var nämligen en födelse för den ryska). Jag ska dock inte uppehålla mig vid "Frame theory", som jag ändå ville visa vara kompatibel med denna undersöknings centrala premisser.

³⁵ Park, Ynhui, "The function of fiction", (Elektronisk), *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol.42, No.3, Mars 1982, International Phenomenological Society (1940-2007). Tillgänglig: <http://www.jstor.org/action/showPublication?journalCode=philphenrese> (2013-11-11), s.418.

³⁶ Bal, s.120-126.

³⁷ Wolf, Werner, "Mise en cadre", *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*, Alber, Jens & Fludernik, Monika (red.), Ohio State University Press, Columbus, 2010, s.60-61.

5. Analys

Ovanstående resonemang är en förutsättning för nedanstående analys, som trots det, eller just därför, förblir otillräckliga. De utgör det teoretiska ramverk varmed följande analys blir möjlig. Närläsningen av *Poltava*, det vill säga analysen, bygger på en narratologisk begreppsapparat som definieras i löpande text. Resultatet av denna analys tolkas kontinuerligt i en tvärteoretisk diskurs. Den metodologiska distinktionen analys - tolkning implicerar distinktionen objektivitet - subjektivitet, en dikotomi som jag gärna inte, i ljuset av poststrukturalismen, axiomatiserar. Den narratologiska begreppsapparaten utnyttjar jag därför som perspektiv snarare än som instrument (i en kontextualiserande partikularitet snarare än i en dekontextualiserande universalitet), det vill säga som en formaliserad och därför producerad möjlighet till förståelse samt tolkning. Formalisering innebär kategorisering och reducering, men kan, om man förhåller sig skeptisk till ovanstående dikotomi (vilken illustrerar strukturalismens strävan efter objektivitet), vara oerhört fruktbar; förhoppningen är att denna undersökning, med hjälp av den klassiska narratologins taxonomi, liksom den postklassiska narratologins problematisering av denna, bevisar detta antagande. Den postklassiska narratologin, åtskiljd från men motiverad av den poststrukturalistiska skepticismen, är således den teoretiska expansion varmed jag nyanserar mina slutsatser (liksom i 4). Analysen och den avslutande diskussionen influeras av ett antal sammanhängande diskurser (historia, filosofi, psykologi, kognitionsvetenskap mm.), vilket, slutligen, motiverar begreppet tvärteoretisk. Sammanfattningsvis: den narratologiska begreppsapparaten, understödd av 4 och applicerad på *Poltava*, möjliggör följande resonemang, som inte är någonting annat än försök att besvara inledningens frågeställningar.

5.1 Historiens ändliga oändlighet

Inom narratologin skiljer man mellan fabeln (en abstraherad kedja av logiskt och kronologiskt besläktade händelser, det vill säga övergångar, som upplevs eller iscensätts av aktörer, se 5.4) och intrigen (en textuellt specifik och unik manifestation av fabeln).³⁸ Det bör påpekas att dessa begrepp är mina översättningar, och att olika forskare använder olika termer för liknande definitioner.³⁹ För att specificera fabeln i en narrativ text, exempelvis *Poltava*, krävs en dekontextualiserande och strukturalistisk begreppsapparat som, i princip, reducerar texten

³⁸ Bal, s.5.

³⁹ Se exempelvis Immi Lundins avhandling *Att föra det egna till torgs: berättande, stoff och samtid i Kerstin Strandbergs, Enel Melbergs och Eva Adolfssons debutromaner*, Lunds universitet, Avdelningen för litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Diss. Lund : Lunds universitet, 2012, Lund, 2012, s.20.

till en sammanfattning. En sådan strukturalistiskt abstraherande reduktion är irrelevant för denna läsarorienterade undersökning. Abstraktionen utförs nämligen av varje enskild läsare: "most fabulas can be said to be constructed according to the demands of human 'logic of events', [which] may be defined as a course of events that is experienced by the reader as natural and in accordance with some form of understanding of the world."⁴⁰ Abstraktion sker, om än omedvetet, enligt logiska och kronologiska kriterier vilka konstituerar läsarens förståelse för verklighetens och berättandets strukturer (förförståelsen "narrativ kompetens", se 4.1.1). Den narrativa kompetensen är "the linguistic and cognitive ability to create stories [...], to tell them, and to understand them in turn."⁴¹ Denna förförståelse, som liksom språket är en nödvändighet vid läsning och kommunikation kring berättelser, är resultatet av den sociokulturella kontext som *skriver* individen. Detta har, som följande resonemang illustrerar, vissa konsekvenser för historieskrivningen. Läsaren av *Poltava* abstraherar en fabel ur den textuellt specifika intrigen. Samtidigt har läsaren en förförståelse för en större text, historien, som även det är en abstraktion av information; när läsaren tolkar berättelsen *Poltava* tolkas samtidigt berättelsen "historien", vilket alltså sker enligt det narrativa schema som tillhör den narrativa kompetensen. "History, we have seen, is connected to narrative temporality; history is fundamentally a narrative construct."⁴² När läsaren abstraherar (konstruerar) en fabel ur texten *Poltava*, omformuleras abstraktionen (konstruktionen) för den större texten, det vill säga historien (i enlighet med den hermeneutiska cirkelns dialektik). Detta är möjligtvis en självklarhet, men implicerar, uttryckt i denna form, den narrativa kompetensens konstruerande verksamhet.

Intrigen i *Poltava* kan inte, efter ovanstående resonemang, enbart ses som en enkel fabels unika manifestation; intrigen manifesterar även en faktisk-historisk händelse (är en version av någonting som faktiskt hänt). Eftersom intrigen, manifestationen av en fabel, "could be regarded as the result of an ordering", följer det att intrigen ofta bryter mot de kronologiskt-logiska lagar som konstituerar fabeln och "verkligheten".⁴³ *Poltava* inleds, exempelvis, med en anakronistisk *in media res* som blottar slutet på berättelsen (fabeln): "Mannen kan inte ha vetat att han själv var den som inom mindre än ett dygn skulle bringa denna katastrof till sin fullbordan."⁴⁴ Intrigen komplicerar på detta sätt den självveidenta temporala strukturen (kronologin), vilket dock inte försvårar läsningen för en läsare med

⁴⁰ Bal, s.184.

⁴¹ Straub, Jürgen (red.), "Telling Stories, Making History", *Narration, Identity, and Historical Consciousness*, Berghahn, New York, 2005, s.58.

⁴² Straub, s.62.

⁴³ Bal, s.75.

⁴⁴ Englund, s.11.

narrativ kompetens (som, efter abstraktionen, förstår vilken plats i kronologin anakronismen har). Redan efter att ha läst titeln vet läsaren vad som ska hända (vilket många gånger är en förutsättning för historieskrivning), en anakronism som får sin förklaring i dess funktion. Att skriva historia innebär nämligen att retrospektivt determinera ett historiskt godtyckligt slut (historien fortsätter där berättelsen slutar), det vill säga, att formulera förklaringar till det förflutna; läsaren är inte (givet förförståelsen av genre, händelsen, författarens osv.) bara intresserad av *vad* som hände, utan *hur* och *varför* det hände. De senare frågorna förutsätter en förförståelse för kausalitet (jämför med Kants transcendentala betingelser) som jag vill påstå (och redan påstått, se 4.1.1) är central i läsningen av och förståelsen för historien.

Poltava är indelat i fem avsnitt: "Prolog", "Uppmarschen", "Slaget", "Reträtten" och "Epilog". I prologen beskrivs kortfattat några viktiga händelser året 1709. Prologen kan därför, med sin vida utblick, ses som ett "före" berättelsen, medan epilogen, som snabbt kommenterar konsekvenserna av slaget vid Poltava, kan ses som ett "efter" berättelsen. I enlighet med denna struktur är "Uppmarschen" början, "Slaget" mitten och "Reträtten" slutet på berättelsen; en struktur som den västerländska litteraturanalysen övertagit från Aristoteles.⁴⁵ Denna struktur (vilken, måste sägas, inte är godtycklig) avslöjar det historiska narrativets funktion: att modellera ett antal disparata händelser till en kronologiskt meningsfull kausal totalitet (därav frågorna *hur* och *varför*). Historieskrivning innebär ett urval och en omformulering av det förflutnas oräkneliga ögonblick (som inte kan reduceras spatialt eller temporalt), vilket gör det historiska narrativet teleologiskt: narrativet *syftar* till något, nämligen förklaringen. Frågan *hur* och *varför* (kausaliteten) är således central för den narrativa strukturen, och svaret på denna fråga blir den individuella samt kollektiva förståelsen för historien. Man finner inga meningslösa händelser i *Poltava*:s intrig eftersom de presenteras inom ramarna för det som ska förklaras. Även deskriptiva och argumenterande passager har ett syfte, att förklara hur, och blir därför, genom berättarens yttranden, meningsfulla. Den avgränsande strukturen intensifieras av jämförelser med nuet ("Förskönandet var en effekt av en annan mentalitet än vår, en mentalitet där verklighetens estetiska sida var betydligt mer viktig än i vår utilitaristiska samtid"); historien struktureras till ett dikotomiskt "då" - "nu", vilket tillåter berättelsen att anta den avgränsande narrativa strukturen "början/mitten/slut".⁴⁶ (Givetvis är inte alla ord i *Poltava* meningsfulla och relevanta, det är inte poängen. Vad jag menar är att framställningen ger ett teleologiskt intryck; den narrativa strukturen, som här förefaller fundamentalt enkel, är *syftande*:

⁴⁵ Se exempelvis Aristoteles *Om diktkonsten*, övers. Jan Stolpe, Anamma Böcker, Uddevalla, 1994.

⁴⁶ Englund, s.149.

"Historical writing is even more complicated. On the one hand, there is no historical plot to start with [...] On the other hand, once historians have created the history [...] certain key events have been selected as prominent causes and results in a sequence whose teleological arguments provides a story line".⁴⁷⁾

Mellan början och slutet är mitten, peripetin, det som slutligen för berättelsen mot den redan presenterade avslutningen (och är inte fältslaget en självklar peripeti, innan slaget kan allt hända, efteråt är allt vunnet eller förlorat?). Allting mellan början och slutet har, eftersom det är ett urval, konsekvenser för berättelsen. När berättaren, för att ge ett exempel, beskriver de kvinnor som följde med den svenska hären, kopplas passagen snabbt om till en argumenterande förklaring till den låga stridsmoralen: "Eftersom det ändå var rätt få som hade sina hustrur med sig ut i fält och antalet ogifta kvinnor var litet, så kan vi anta att den sexuella nöden var stor i armén."⁴⁸ Historieskrivning innebär således att beskriva händelser som kausalt (*hur* och *varför*) determinerar ett godtyckligt slut (*vad*), en kronologisk determinism som intressant nog illustreras av den Nostradamusprofetia som utgör inledningen till avsnittet "Uppmarchen".⁴⁹

Berättelsen *Poltava* är dock, och som sagt, en del av en större text, historien, det "före" och "efter" som vi finner i prologen och epilogen. Denna potentiella oändlighet, eller narrativa omöjlighet, gör historien oförklarlig i ordets verkliga bemärkelse. Den narrativa strukturen är det vapen varmed denna oförklarlighet angrips: "Ricoeur goes on to stipulate how through emplotment, an event *loses* the status of *mere incident*, that is, an incident conceived without regard for its possible human consequences, importance or meaning."⁵⁰ Händelser får sitt sammanhang i den narrativa strukturen: de får konsekvenser, blir betydelsefulla, förklarliga (oändligheten blir ändlig). En berättelse som *Poltava* besvarar därför läsarens existentiella krav på verkligheten, kravet att händelser i livet har betydelse, att individer för livet (narrativet) framåt. Den narrativa kompetensen (som förförståelse) är lika central för läsningen av berättelser som för läsningen av livet (en jämförelse mellan historieskrivning och självbiografier är därför alltid intressant), och omformuleringen av den hermenutiska cirkeln i 4.1.1 kan förstås utifrån dessa hypotetiska slutsatser. Paul Ricoeur menar att "through the medium of narrative, we learn how our destinies change because of some behaviour, just as it is construed by the plot. We learn thanks to familiarity with the way

⁴⁷ Fludernik, Monika, "Mediacy, Mediation and Focalization: The Squaring of Terminological Circles", *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*, s.108.

⁴⁸ Englund, s.51.

⁴⁹ Englund, s.13

⁵⁰ Straub s.72.

our culture has developed of 'composing plot'.⁵¹ En berättelse som *Poltava* är symptomatisk för den sociokulturellt betingade narrativa kompetensen: historien förmedlas och förstås som ett narrativ med meningsfulla konsekvenser för nuet och framtiden. "Den mytiska bilden av världen som hel präglas därför alltid av det konstanta bortträngandet av det faktum att denna helhet betingas av sin motsats, en brist, ett tomrum."⁵² Den narrativa kompetensen, som psykokulturellt fenomen, är således resultatet av och förutsättningen för den narrativitet som vi finner i *Poltava*. Men vad är då historien, det som historieskrivningen gestaltar? Eftersom jag ställer frågan kan jag inte besvara den, och jag nöjer mig med ett par sammanfattande hypoteser om historieskrivning: att skriva historien är att retrospektivt determinera ett historiskt godtyckligt slut, att närvarogöra det frånvarande, att bekräfta och utveckla läsarens narrativa kompetens (förståelse för historien) samt att ordna in det potentiellt oändliga i det ändligas led. Givet undersökningens empiriska material förblir dessa hypoteser ingenting annat än hypoteser; förhoppningen är, trots det, att de är trovärdiga. Ovan har jag analyserat *Poltava* med syftet att generalisera. I det följande analyserar jag *Poltava* mer närgående med syftet att blottlägga berättartekniska aspekter av historieskrivning.

5.2 En osynlig men synlig berättare

Berättaren i *Poltava* refererar inte till sig själv som medverkande i det berättade, och är därför, per definition, en extern berättare.⁵³ Den externa berättarens yttrade tecken skapar ett perspektiv som inte bara producerar textens identitet, utan också dess (illusoriska) objektivitet. Detta perspektiv bekräftar läsarens förförståelse för historieskrivning: ett villkor för historieskrivandet tycks nämligen vara det distanserade förhållande till det berättade som den externa berättaren tillåter. När den externa berättaren berättar sker det på den första narrativa nivån, och när karaktärer kommer till tals talar de på den andra narrativa nivån. När berättaren i *Poltava* skildrar slagfältet sker det således på den första narrativa nivån, medan karaktärernas tal, citerade, är exempel på den andra narrativa nivån (vilket, i historieskrivning, kan jämföras med historikerns beskrivning av det som hände, och det som faktiskt hände). Bal skiljer mellan två språksituationer: ett personligt språkbruk som handlar om talare och hörare, samt ett opersonligt språkbruk som enbart handlar om andra.⁵⁴ När karaktärerna i *Poltava*

⁵¹ Straub, s.78.

⁵² Liljefors, Max, "Från jordbävning till byggnadsgrund", *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari (red.), Nordic Academic Press, Lund, 2004, s.26.

⁵³ Bal, s.21.

⁵⁴ Bal, s.51.

talar med varandra är det med ett personligt språkbruk, och när berättaren beskriver dessa karaktärer är det med ett opersonligt språkbruk. Om berättarens språkbruk är personligt, och detta språkbruk refererar till berättaren (det vill säga: berättaren refererar till sin egen språksituation), blir berättaren synlig. Det personliga språkbruket finner man således i den första såväl som i den andra narrativa nivån.⁵⁵

En osynlig berättare, som enbart har ett opersonligt språkbruk, förstärker uppenbarligen intrycket av objektivitet; en extern, osynlig berättare (vilket är det perspektiv varmed läsaren tillägnar sig berättelsen) färgar inte berättelsen explicit med subjektiva föreställningar om verkligheten. Detta kan beskrivas som en textuell illusion av att berättelsen berättar sig själv, det vill säga, att det som berättas bara kan berättas på ett sätt. Berättaren i *Poltava* är oftast osynlig, men framträder ibland, oftast subtilt, vilket exemplifieras i följande meningar: (i) "Avståndet till de okända ryttarna var mycket litet då han såg vad för slags folk det var: ryssar!"⁵⁶; (ii) "Men överstelöjtnanten lovade att han kunde 'skaffa fram så mycket båtar' som Gyllenkrok ville ha. Det var ju helt perfekt!"⁵⁷; (iii) "Det som möjligen fällde avgörandet var hans religiositet."⁵⁸; (iv) "En slagordning under tidigt 1700-tal skulle kunna liknas vid en balett..."⁵⁹ Utropstecknet i (ii) är en grafisk representation av emotion, ett personligt språkbruk varmed berättaren refererar till sina egna emotioner; berättaren är med andra ord synlig.⁶⁰ Detta personliga språkbruk, som man finner på den första narrativa nivån, röjer samtidigt berättarens position. Om en svensk läsare accepterar detta perspektiv (vilket, givet den kontextualiserade förförståelsen, inte är otroligt), accepterar denne läsare också de grafiskt representerade emotionerna. I (iii) och (iv) röjer berättaren sin osäkerhet ("möjligtvis" och "skulle kunna liknas"), vilket destabiliserar den objektivitet som berättaren oftast ger uttryck för. (iii) är, som vetenskaplig diskurs betraktad, en förtjänst snarare än en förlust, medan (iv), en litterär reflektion, subtilt avvisar tecknens potentiella referentialitet (se 4.3).

De två narrativa nivåerna, liksom det personliga språkbruket, framkommer tydligast i dialoger och monologer. Givet förförståelsen förväntar sig läsaren att det förflutnas dialoger och monologer återberättas (det faktiskt sagda), och inte att berättaren omarbetar dem (det fiktivt sagda). Men berättaren presenterar ett teleologiskt urval (liksom jag gör här), någonting som begränsar perspektivet, och därför historien (samt berättelsen). I *Poltava* fylls skeendet "av mänskliga röster från de som var med: generalen och hans tjänare, soldaten och

⁵⁵ Bal, s.51-56.

⁵⁶ Englund, s.191.

⁵⁷ Englund, s.229.

⁵⁸ Englund, s.251.

⁵⁹ Bal, s.148.

⁶⁰ Bal, s.51.

trosspojken, fältprästen och knektänkan", det vill säga människor från alla samhällsklasser. Denna historiesyn (liksom den narrativa kompetensens meningsladdade historiesyn) är inte självklar i den vetenskapliga eller litterära diskursen, och speglar därför berättarens subjektiva yttranden (vilka, slutligen, blir läsarens perspektiv). I *Poltava* är berättaren oftast osynlig, och det krävs en analytisk närläsning för att identifiera berättarens position.

Hur återges då dialoger och monologer i *Poltava*? Ett exempel: (v) "Rehnsköld svarade kort på tyska: 'Jag vet inte', men den tjocke mannen vid hans sida insisterade: 'För Guds skull, låt oss intet förlåta vår konung som ligger sjuk på en bår och kan intet hjälpa sig själv.' Fältmarskalken var modfärdig och ordkarg och svarade bara: 'Allt är förlorat'."⁶¹ Med verben "svarade" och "insisterade" indikerar berättaren skiftet i narrativ nivå, och det personliga språkbruket tillhör, tydligt nog, karaktärerna i den andra narrativa nivån. Den narratologiska termen för detta skifte är "direkt tal" (berättaren antar direkt karaktärens diskurs, det vill säga citerar), vilket signalerar objektivitet (och referentialitet). Denna effekt uppnås även av indirekt tal, vilket tillsammans med direkt tal är den vanligaste berättartekniken i *Poltava*. I indirekt tal återger berättaren talet från den första narrativa nivån, och antar därför inte berättarens diskurs "direkt". För att ge ett exempel: (vi) "Lewenhaupt menade att inget återstod att göra på slagfältet och yrkade på att man skulle söka samla samman så mycket av folket som möjligt och därefter gå till trossen."⁶² Direkt och indirekt tal, med de indikationer som präglar dessa berättartekniker, exemplifierar den referentialitet som kännetecknar den stipulerade definitionen av fakta. Läsaren, med narrativ och språklig kompetens (förförståelse), identifierar dessa indikationer (varav egennamnet är ett) och förstår att de yttrade tecknen (den direkta eller indirekta diskursen) refererar till verkligheten, det vill säga det faktiskt förflutna.

Annorlunda är det med fri indirekt diskurs (FID), vilket är fallet då "[s]ignals of the personal language situation of the actor and of the (im)personal language situation of the narrator cross, without explicit reference to this", det vill säga när berättaren lämnar den första narrativa nivån utan några indikationer (som "menade" i (vi)).⁶³ (i) är ett ambivalent exempel på FID; karaktärens och berättarens diskurser sammanfaller utan tydliga indikationer. (i) saknar med andra ord den referentialitet som utmärker fakta (se 4.3), vilket, givet förförståelsen, gör det svårt för läsaren att definiera händelsen. Berättaren "går in i" karaktärens huvud, och det förblir omöjligt att veta huruvida det är berättaren eller karaktären

⁶¹ Englund, s.195.

⁶² Englund, s.193.

⁶³ Bal, s.54.

som utbrister "ryssar!" (FID är med andra ord inte karaktäristiskt för historieskrivning). Det emotivt laddade utropet som följer på överstelöjtnantens löfte i (ii) kan även det tolkas som FID. Tempusformen preterium talar dock för att det är berättarens och inte karaktärens (Gyllenkroks) utrop; det görs på den första narrativa nivån, av en synlig, extern berättare, för att kommentera skeendet på den andra narrativa nivån. Detta utrop, som är ett explicit ställningstagande för den svenska armén, är symptomatiskt för berättarens position. En svensk läsare av *Poltava*, textuellt subjekt i en politisk, social och kulturell kontext, har mindre anledning att anse detta ställningstagande problematiskt än exempelvis en rysk läsare (boken har översatts till ryska). Ovan har jag velat ge exempel på berättarteknik som kan anses vara typiskt (och otypiskt) för historieskrivning (fakta), liksom hur läsaren förhåller sig till effekten av denna teknik. Jag har också presenterat några exempel på hur berättaren subtilt avviker från faktiska återgivning av det förflutna, och hur en till synes objektiv diskurs färgas av positionerande värderingar. Ett viktigt iakttagande kvarstår dock: historien är inte bara talad, utan också upplevd (liksom inte upplevd). En språkligt formulerad text medierar spatio-temporal erfarenheter hos läsaren, men kan samtidigt inte arkivera eller lagra historien med samma exakthet som andra medier (visuella, auditiva mm.). Direkt och indirekt tal är aldrig annat än grafiska representationer av någonting förlorat, eller frånvarande. Den grafiska representationen av grafiska representationer (citat av texter, vilket är praxis i denna undersökning), är däremot historieskrivningens mest kompromisslösa arkivering av artefaktiskt material. Som det senare påståendet implicerar, är det dock svårt att komma förbi det faktum att historieskrivning inte är någonting annat än medierad representation, det vill säga: en spatio-temporal (och referentiell) förskjutning.

5.3 Primär och integrerad text

Som redan påpekats är *Poltava* fylld av röster från alla samhällsklasser. Det korta avsnittet om soldatfruarna är ett uppenbart exempel på det inkluderande perspektiv varmed slaget vid Poltava behandlas. Läsaren stöter ofta på liknande parenteser, som i det följande:

Två män som träffats tillfälligtvis strax före slaget och som råkade ut för snarlika äventyr var Nils Bonde och Carl Roland. Generaladjutanten Bonde fick en kuse skjuten under sig och miste övriga hästar och drängar. Han höll på att bli nertrampad, men lyckades undvika detta med en hårsman och fick tag på en annan gångare.⁶⁴

⁶⁴ Englund, s.191.

Den citerade passagen är en så kallad integrerad narrativ text ("embedded narrative text"): berättaren avviker från den primära berättelsen (slaget vid Poltava) för att fokusera en enskild händelse (den integrerade narrativa texten).⁶⁵ Passagen är en berättelse (per se, med en egen narrativ struktur) i berättelsen. I *Poltava* förekommer det ett oräkneligt antal integrerade texter, narrativa (citatet) som non-narrativa (avsnittet om soldatfruarna): "explicit narrativization by means of anecdotes or the sequencing of a development into successive stages is characteristic of [...] scientific, prose written to reach a more wider, more popular audience."⁶⁶ Detta bekräftar delvis läsarens förförståelse för historien (det förflutnas multidiskursivitet) och för författarens uppgift (att förmedla sanningen, det som faktiskt hände). Multidiskursiviteten illuderar nämligen det faktum att berättaren presenterar ett urval, och förstärker samtidigt den narrativa strukturens funktion, att modellera ett antal disparata händelser och fenomen till en meningsfullt kausal totalitet (se 5.1). Genom att inkludera det förflutnas ofta förbisedda detaljer i det narrativa schemat, bidrar de till intrycket av en meningsfull verklighet, det vill säga intrycket av att "allting har betydelse". Mikroverkligheten ges en betydelse, det vill säga integreras, i makroverkligheten, den narrativa struktur som är berättarens konstruktion.

De integrerade narrativa och non-narrativa texternas funktion är visserligen inte entydig. De informerar samtidigt läsaren om en social verklighet som exkluderas av det kollektivistiska begreppet "armé", vilken, uppenbarligen, konstitueras av de individer som i texten *Poltava* får ett visst utrymme. Historieskrivning hade under andra hälften av 1900-talet, som Sven Lilja skriver, "försetts med ett nytt innehåll. Det förvandlades till en 'samhällshistoria'. Vad innebar det i praktiken? En viktig förändring var att *nya sociala grupper* ställdes i blickfånget."⁶⁷ Detta blickfång är, i fallet *Poltava*, inte bara berättarens, men också läsarens. De historiska storheternas alienerande personligheter kompletteras med den sociala verklighetens ohörda röster: "Perhaps we may take it as a rule that the greater the fabula's orientation towards the actual outside world, the greater the number of actors."⁶⁸ Detta innebär, möjligtvis, en "realistisk" ambition, en sociohistorisk verklighetsförankring som inbjuder till identifikation. Mikroverklighetens (de svårfångade, små händelserna i livet) integration i makroverkligheten (de uppenbara, stora händelserna i livet), den mindre textens i den större, är nämligen symptomatisk för subjektets självbiografiska förståelse ("allting har

⁶⁵ Bal, s.56-71.

⁶⁶ Olson, Greta (red.), *Current Trends in Narratology*, De Gruyter, Berlin, 2011, s.6.

⁶⁷ Lilja, Sven, *Historia i tiden*, Studentlitteratur, Lund, 1989, s.85.

⁶⁸ Bal, s.209

betydelse").⁶⁹ Huruvida läsaren identifierar sig med historiens storheter eller dess anonyma röster (eller ingen) beror på läsarens förförståelse; poängen är att den integrerade texten erbjuder läsaren en integrerad verklighet, vilket, slutligen, sammanfaller med läsarens existentiella krav (som generalisering) på verkligheten. Eftersom flertalet (om inte alla) av dessa integrerade texter "refererar" till det svenska lägret, är det också sannolikt att den svenska läsaren (givet förförståelsen) lättare accepterar berättelsen än läsaren i en annan kulturell kontext. Detta är även ett exempel på berättarens kulturella position i tid och rum, som får sin sammanfattade form nedan (5.5 och 6).

5.4 Berättarens och läsarens karaktärer

Jag har använt begreppet "karaktär" okritiskt, vilket, efter detta avsnitt, förhoppningsvis får sitt rättfärdigande. För Bal är karaktärerna de antropomorfiskt karaktäristiska figurer som berättaren berättar om: "a character is the effect that occurs when a figure is presented with distinctive, mostly human characteristics".⁷⁰ En karaktär kan vara en aktör (den/det som iscensätter händelserna), men en aktör behöver nödvändigtvis inte vara en karaktär (aktören kan, som exempel, vara den dåliga stridmoralen). Aktören är således en strukturell position i narrativet, och karaktären en komplex semantisk enhet som läsaren tolkar efter förförståelse. Som komplexa semantiska enheter ges vissa karaktärer större textuellt utrymme än andra; även om *Poltava* är en berättelse om generaler såväl som infanteristernas fruar, fokuseras vissa historiska storheter mer extensivt. Vad är då en historisk storhet, och vad innebär det att dessa fokuseras mer extensivt? Med historisk storhet (ett begrepp som konnoterar den hegelianska och hermeneutiska dialektiken, se 4.1.1) menar jag de i kontexten identifierade personer som läsaren har direkt eller indirekt kunskap om, vilket är en del av det jag kallade förförståelse för det förflutna: en svensk läsare känner rimligtvis till Karl XII, och en rysk läsare känner rimligtvis till Peter den store (enkelt uttryckt). Denna förförståelse för historiska storheter påverkar tolkningen av de karaktärer som berättaren yttrar i form av komplexa semantiska enheter: "we cannot ignore the fact that direct or indirect knowledge of the context of certain characters contributes significantly to their meaning."⁷¹

Förförståelsen för Karl XII påverkar tolkningen av denna karaktär:

⁶⁹ Straub, s.78.

⁷⁰ Bal, s.112.

⁷¹ Bal, s.119.

All these characters, which we could label referential characters because of their obvious slots in a frame of reference, act according to the pattern that we are familiar with from other sources. Or not. In both cases, the image we receive of them is determined to a large extent by the confrontation between, on the one hand, our previous knowledge and the expectations it produces, and on the other, the realization of the character in the narrative [...] The expectations aroused by the mere mention of a historical or mythical character are also traps for the reader. We tend to notice only what we already know, unless the deviation from the expectation is strongly enhanced.⁷²

Dessa karaktärer, som alltså refererar till verkligheten (enligt ovanstående stipulation), är determinerade av läsarens förförståelse. När berättaren uttrycker ambivalens i karaktärsbeskrivningen av Karl XII ("Kanske var det sådana känslor som fick kungen att slutgiltigt slänga all försiktighet över bord och satsa allt på ett enda kort? Det kanske fanns en vision av ett personligt Ragnarök i den enväldiga monarkens huvud"), engageras läsaren till att tolka och stratifiera denna ambivalens. Var kungen självmordsbelägen eller modig, tokig eller en personifikation av den svenska kulturens mytologiska (referensen till Ragnarök och vikingarna) dödsförakt? Ambivalensen (i riktningen "modig") illustrerar arvet från historieskrivningens nationalromantik, och givet förförståelsen, det som Bal kallar "frame of reference", ersätts ambivalensen med en determinerad tolkning.⁷³ Även personliga pronomen (han/hon), liksom civilstatus, utseende och ålder (mm.), determinerar karaktärens egenskaper, vilket ytterligare illustrerar vikten av läsarens förförståelse vid tolkning.

I fiktionslitteratur kan förstärkta avvikelser från redan determinerade karaktärer skapa ironiska effekter, någonting som, i relation till läsarens förförståelse, förnekar karaktärernas referentialitet i traditionell historieskrivning (i ovanstående citat kan ordet "kanske" inte ersättas med "Karl XII var totalt tokig"). Detta exkluderar visserligen inte möjligheten att läsaren tillägnar sig ny information. Den citerade passagen kan givetvis omformulera läsarens förståelse för den historiska karaktären Karl XII, vilket i så fall sker enligt den hermeneutiska cirkelns principer: "Because we are more confident about the identity of such a character [the historical], an unfamiliar side can be shown and will be accepted more easily."⁷⁴ När läsaren deducerar karaktärernas egenskaper är det, liksom för fabeln, en abstraktion; tolkningen av den komplexa semantiska enheten är, uttryckt så här, en förståelse som hävdar referentialitet till verkligheten, det förgångna. (Eftersom karaktärernas egenskaper slutligen är abstraktioner, liksom fabeln, faller alla totaliserande bestämningar på sin strukturalistiska godtycklighet).

⁷² Bal, s.122.

⁷³ Bal, s.122.

⁷⁴ Bal, s.122.

En annan historisk storhet i *Poltava*, som möjligtvis är mindre determinerad än Karl XII, är general Lewenhaupt, som beskrivs som "[e]n mycket duktig krigare, kompetent, självsäker, varmt troende och intelligent; ovanligt lärd för att vara krigsbuss (han hade tidigare bestått tillnamnet 'den latinska översten') och var stolt över detta."⁷⁵ Lewenhaupt är den man som nämns i prologen och "som inom mindre än ett dygn skulle bringa denna katastrof till sin fullbordan" (se 5.1). Lewenhaupts antipati för den svenske fältmarskalken Rehnsköld är den mest intrikata karaktärskonflikten i *Poltava*: "Rehnsköld kom framspringande, ursinnig, rasande, och frågade 'vart fanen' Lewenhaupt hade tänkt ta vägen."⁷⁶ Denna konflikt levandegör och illustrerar berättelsens intrig för läsaren; fältslagets mekanismer individualiseras och exemplifieras i två historiska personers komplexa personligheter. Historien beskrivs med andra ord som en mänsklig process, en förklarlig och identifierbar rörelse enligt den struktur som besvarar läsarens existentiella krav på skeende (se 5.1). Historien förmänskligas, om den inte alltid varit mänsklig. Det semantiska komplexet Lewenhaupt ramar samtidigt in den narrativa strukturen och dess tematik: han är berättelsens antropomorfiska aktör. I slutet av boken läser man därför: "Och den man som prisgivit dem, generalen av infanteriet, greve Adam Ludvig Lewenhaupt, befann sig under tiden på middag hos den man som lät slakta ned dem."⁷⁷ Denna antropomorfiska inramning erbjuder läsaren en personifierad förklaring av den historiska rörelsen; Lewenhaupts egenskaper intar en abstraherad plats i läsarens fabel, en fabel som alltså är en del av den narrativa kompetensen. Den antropomorfiska aktören Lewenhaupt bidrar med andra ord till den existentiellt narrativa förståelse för verkligheten som en historieskrivning med mer abstrakt historiesyn möjligtvis omöjliggör (typ Hegel). Dessa slutsatser begränsas dock av läsarnas förförståelse. I en kristet teistisk kontext är det mindre troligt att det historiska skeendet förstås utifrån individualiserade enskildheter, vilket snarare ramas in av gudskonceptets omnipotenta kvaliteter (om en sådan ram/narrativ struktur ens är aktuell, vilket väcker frågan om *Bibels* narrativa struktur: "Genesis", början, "Uppenbarelseboken", slutet). Religionen spelar, för övrigt, en viktig roll som aktör i *Poltava*, och läsaren tillåts därför explicit att tolka berättelsen efter förförståelse. Dessa resonemang om karaktärerna aktualiserar ett ännu inte färdigbehandlat narratologiskt begrepp, nämligen fokalisation, som därför utreds i det följande.

⁷⁵ Englund, s.57.

⁷⁶ Englund, s.144.

⁷⁷ Englund, s.260-261.

5.5 Fokaliserad historia

Vad innebär det att, som i fallet *Poltava*, ett historiskt skeende "ses" (metaforiskt)? Denna fråga ställdes i avsnitt 4.2 och kräver nu ett svar. Subjekt - objektsrelation (central i Bals definition) som nödvändiggörs av verbet "att se" är problematiskt; den binära relationen är ohållbart vag och implicerar samtidigt en epistemologisk hegemoni (subjektets objekt) som jag redan exkluderat ur sammanhanget. Betänk det redan diskuterade citatet (i): "Avståndet till de okända ryttarna var mycket litet då han såg vad för slags folk det var: ryssar!"⁷⁸ För Bal är detta ett exempel på dubbel fokalisation, intern (karaktärsbunden) och extern (anonym); en extern fokalisator på första nivån (berättaren) "ser" en intern fokalisator på andra nivån (karaktären), som alltså "ser" ryssarna. Denna ekvation förutsätter två subjekt - objektsrelationer: mellan berättaren och karaktären samt karaktären och ryssarna. Den andra relationen, som beskrivs som en faktisk händelse, är i sig inte problematisk. Att beskriva den första relationen med den metaforiska terminologin "seende" är dock, akademiskt instrumentellt, alldeles för vagt (det är heller inte självklart att berättaren kan agera fokalisator); berättaren "ser" inte den historiska händelsen, men refererar till den, en referens som alltså inte har någon given innebörd. I historieskrivning (fakta) yttrar berättaren tecken som refererar till någonting frånvarande, det förflutna, som därför närvarogörs symboliskt i texten. Eftersom refererandet, till skillnad från "seendet", är en symbolisk-språklig akt, anser jag att det förra begreppet är mer tillämpligt (och mindre vagt) än det senare; jag motsätter mig således en terminologi snarare än en funktion. Den symbolisk-språkliga akten "referera" implicerar ett *språkligt* subjekt (funktionen berättaren) som därför, i egenskap av språkligt subjekt, är både tolkare och tolkad (liksom läsaren, se 4.1.1), någonting som tycks vara en förutsättning för historieskrivning (historikerns historia dvs.). Poängen med detta resonemang är följande: om subjektet i fokalisationen explicit förstås som tolkare/tolkad, exkluderas den epistemologiska hegemoni som en okritisk terminologi implicerar. Bals definition av fokalisation, liksom den metaforik hon använder för att illustrera denna definition, är dekontextualiserat irrelevant i en analys av historieskrivning, och kräver en omformulering för att passa in i undersökningens schema.

Burkhard Niederhoff definierar fokalisation som "a selection or restriction of narrative information in relation to the experience and knowledge of the narrator, the character or other, more hypothetical entities of the storyworld."⁷⁹ Denna definition, som är

⁷⁸ Englund, s.191.

⁷⁹ Niederhoff, Burkhard, "Focalization" (Elektronisk), *The Living Handbook of Narratology*, skapad 2011-08-04, ändrad 2013-09-24. Tillgänglig: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/focalization> (hämtad 2013-11-24).

mindre vag än Bals, är mer kompatibel med min användning av ordet perspektiv (den hos läsaren uppnådda effekten av de av berättaren yttrade tecknen, se 4.2), och därför också denna läsarorienterade undersökning (med ovanstående definitioner av "fakta" och "berättare"). Niederhoffs definition förutsätter kommunikationsmodellen berättare (som tolkare/tolkad) - läsare, och aktualiserar även den manipulativa sidan av berättandet, vilket bäst exemplifieras med (i). Den information som ges i (i) är begränsad, nämligen till det karaktären upplever. Samtidigt är denna begränsning en referens till berättarens perspektiv (begränsningen och urvalet, liksom utropstecknet, är en del av perspektivet, vilket komplimenterar avsnitt 5.2): tecknen "vad för slags folk det var: ryssar!" är berättarens, medan den narrativa information refererar till karaktärens "seende". Det förfrämligande perspektivet i (i) refererar dels till karaktärens upplevelse, men är samtidigt, eftersom det är detta förfrämligande som aktualiseras, en referens till berättaren. Historien "ses" inte, men refereras till: berättarens yttrade tecken utgör, givet läsarens förförståelse, en begränsad narrativ information som är dubbelt referentiell. Fokalisation, i fallet historieskrivning, är med andra ord berättarens unika referens, en referens som alltså är dubbel (tolkare/tolkad). Huruvida man, efter denna diskussion, bör överge begreppet fokalisation för det redan postulerade begreppet perspektiv, är givetvis öppet för debatt. I det följande vill jag dock utförligare exemplifiera Niederhoffs "selection or restriction of narrative information in relation to the experience and knowledge of the narrator", det vill säga: berättaren som tolkare/tolkad.

Berättarens erfarenhet och kunskap existerar enbart inom ramen för begreppets funktionella denotation. När jag skriver "berättarens värderingar" menar jag således de abstraherat funktionella egenskaper som påverkar perspektivet; den manipulativt illusoriska objektiviteten är en konventionell effekt hos läsaren (och inte en medveten manipulation, eftersom berättaren inte har ett medvetande). Jämför dessa meningar: "en serie isolerade knytnävsslag mot olika delar av det gröna odjurets [ryssarnas] stora kropp" respektive "[v]arje svensk bataljon var likt ett skadat djur".⁸⁰ I dessa meningar personifieras det abstrakta begreppet armé: den svenska armén beskrivs som ett djur, medan den ryska armén beskrivs som ett odjur. Tecknet "o" refererar delvis till slagfältets mekanismer, delvis till berättarens i tecknen inneboende värderingar, det vill säga "[that] selection or restriction of narrative information" som utgör fokalisation. I *Poltava* förekommer det en mängd andra liknelser och metaforer ("som ett jordskred", "Sakta som en lavaflod", "Järnvinden [kanonskotten] blev till en orkan", "De ryska kosackernas bålgetingesvärmar" mm.).⁸¹ Dessa liknelser och metaforer,

⁸⁰ Englund, s.169 respektive s.171.

⁸¹ Englund, s.122, s.143, s.157, s.247.

som liksom de flesta retoriska figurer i *Poltava* jämför slagfältet med naturkatastrofer, implicerar en determinism (naturen = okontrollerbart determinerad) som bryter mot de integrerade mänskliga berättelsernas logik (se 5.1 och 5.3). De retoriska figurerna är symptomatiska för textens inneboende motsägelser; människan/kulturen (handlingar är fria och har betydelse) mot naturen (naturen är determinerad, och handlingar, med den terminologin, betydelselösa). Texten är, med andra ord, ett ambivalent uttryck för den klassiska dikotomin fri vilja - determinism (eller kultur - natur) som infekterar västerländskt tänkande; om detta är typiskt för historiografiska representationer, är det inte denna undersöknings uppgift att bevisa hypotesen, som ändock är blottlagd.

De retoriska figurerna, som alltså är exempel på fokalisation (berättaren som tolkare/tolkad), visualiserar samtidigt matematisk-fysikaliska rörelser i termer av spatio-temporala fenomen; istället för att ange antalet kanonkuler (och i vilken fart de färdades mm.) beskrivs händelsen, exempelvis, som en orkan. Bal kallar denna typ av deskriptivitet för "Referential-Rhetorical description", en övertygande retorik som samtidigt förmedlar kunskap.⁸² Om detta är en funktion hos metaforer, finns det många andra som jag tyvärr inte kan behandla extensivt här. En sådan extensiv behandling är dock högst relevant för en läsarorienterad undersökning. Ny forskning inom kognitionsvetenskapen, närmare bestämt "Cognitive Metaphor Theory", hävdar nämligen att mänskligt tänkande styrs och struktureras av grundläggande metaforer.⁸³ Jag vill dock inte bekräfta resultat som ännu inte är vedertagna, och nöjer mig med påståendet att grundläggande metaforer är en del av läsarens förförståelse. Denna diskussion om fokalisation är långt ifrån tillräcklig, men visar att narratologiska begrepp inte är självklara, och att en diskussion om fokalisation bör kontextualiseras. I diskussionen framkom det även att berättaren som tolkare/tolkad är en manipulativ funktion som genererar perspektiv, ett perspektiv som tillhör läsaren och utgör en del av tolkningsmaterialet. Huruvida läsaren accepterar berättarens tecken (beskrivningen av ryssarna som odjur), beror på förförståelsen. Begreppet fokalisation är, slutligen och bevisligen, ett intressant redskap för att analysera de berättartekniker som möjliggör ett symboliskt närvarogörande av det frånvarande (historien). Nedan följer ett avslut som fortsätter snarare än konkluderar undersökningen

⁸² Bal, s.46-47.

⁸³ Olson, s.9.

6. Ett avslut, en början, ett cirkulärt uppskjutande

Vad är det förflutna, det vill säga historien? Först och främst måste man, liksom jag har gjort ovan, skilja mellan historien och historieskrivning. Historieskrivning, som är skrift, saknar de digitala (och möjligtvis analoga) lagringskvaliteter som andra medium (visuella och auditiva) har. Historieskrivning är, med andra ord, en grafisk-semantisk representation av historien, och lagrar inte materialitet i samma grad som andra medium. En grafisk representation är aldrig identisk med det som representeras, och frågan är därför: vad är det som representeras? Om historieskrivning, som representation, är en konstruktion, vad är då inte det? En diskussion om medierad representation blir, liksom här, oftast hierarkiserande. Påståendet att ljudupptagning bättre representerar det förflutna, eftersom faktisk information lagras, bortser från det tekniska faktum att denna lagring är en digital översättning mellan koder som transformeras flerfaldigt i kommunikationsmodellen. Jag lämnar gärna hierarkin obekräftad, eftersom den leder bort från undersökningens fokus.

Den grafiska representation tycks ändå inte vara helt frikopplad från det som representeras. En grafisk-semantisk representation kan exempelvis kompletteras med osteologisk data utan kommunikativ diskrepans; representationen kommuniceras som referentialitet och betraktas därför som fakta (se 4.3). Om representationen inte var referentiell (i någon bemärkelse) skulle kommunikationen brytas ner (vilket är fallet med viss "modernistisk" litteratur). Om referentialiteten utmärker fakta, utmärker den också möjligheten att representera: "historical representation operates neither 'under the sign of the same', nor 'under the sign of the other', but rather, according to Ricoeur, 'under the sign of the analogous'."⁸⁴ Historieskrivning är, med andra ord, en medierad transformation av en faktisk verklighet, och om denna transformation inte är analog, eller referentiell, är informationen otillgänglig för den hermeneutiska läsaren. Denna logik, A representerar B, är symptomatisk för det jag kallat närvarogörande av det frånvarande. Logiken har dock några problematiska implikationer: representation är språklig; B får med andra ord den språkliga formen A; B konstrueras som A; frågan om vad B är kvarstår; eftersom frågan om vad B är kvarstår, kan man fråga sig vad den analoga (referentiella) relationen med A är; frågan om vad det analoga är kvarstår; om vi inte kan bestämma det analoga, kan vi verkligen säga att A representerar B? Givetvis kan man arbeta med definitioner av typen "referentialitet" för att cirkulera detta felslut, såsom jag gjort här. Tekniskt sett kan dock dessa definitioner ändå inte tillfredsställa kraven för essentiell representation, det vill säga det existentiella kravet på att historien *är*

⁸⁴ Straub, s.47.

någoting, och att detta *vara* (för att följa den filosofiska traditionen) kan representeras. I 4.3 vände jag mig till dekonstruktionen för att exemplifiera detta problem. Referentialiteten omformuleras enligt denna logik till ett uppskjutande av tomhet, någonting som, slutligen, illustrerar den närvaro och frånvaro (vilket måste skiljas från närvarogörandet av det frånvarande) dit skepticismen hänvisar historieskrivningens grafiska mekanik. Om "närvarogörandet av det frånvarande" är den sammanfattade beteckningen för (1) läsarens logik "A representerar B" (som förförståelse), och "frånvaro" är den sammanfattande beteckningen för (2) dekonstruktiv logik, finns det ingen enkel lösning på ekvationen (1)+(2). (1) och (2) är inte uteslutande, och avsnitt 4 kan ses som ett försök till addition. Huruvida historien verkligen *är* någonting, och om detta *vara* går att representera, är frågor som slutligen faller utanför ramarna för denna undersökning; förhoppningen är dock att additionen varit produktiv. Diskussionen om språkets referentialitet går vidare, och jag har inte på något sätt avslutat den, utan enbart ytligt "refererat" till den.

Historien tycks vara kollektiv, någonting som "tillhör" alla. Men vad betyder det? Med historiens kollektiva tillhörighet menar jag "historiemedvetandet", ett psykokulturellt fenomen som Straub definierar som "the orientation-forming, narrative construction of a unity of temporal differences conceived as a meaningfully structural processual form, in which fundamentally collectively significant experiences and expectations are articulated."⁸⁵ Denna narrativitet diskuterades, om än utan beteckningen "historiemedvetande", i avsnitt 5.1, 5.3 och 5.4, vilka retroaktivt exemplifierar historiemedvetandets strukturella egenskaper. *Poltava* är, med sammanfattande ord, orsak till och produkten av ett psykokulturellt kollektiviserande historiemedvetande. Läsaren tolkar historien, givet förförståelsen (såsom narrativ kompetens, vilken är central i ovanstående definition), som en meningsfullt förklarande kollektiv rörelse: "Narrative thinking serve as a vehicle for reconciling the split between desire to know what happened in the past and the desire to know the meaning these events have for the present."⁸⁶ Historiemedvetandet är individuellt i den bemärkelsen att det är en del av enskilda läsares förförståelse, och kollektivt i den bemärkelsen att historiemedvetandet riktar sig mot kollektiva erfarenheter. Detta väcker frågan om nationalistisk diskursivitet.

I avsnitt 5.2 och 5.5 exemplifierades och diskuterades berättarens värderingar. Dessa värderingar, som bland annat fick sitt uttryck genom förfrämligande språkbruk (se (i)),

⁸⁵ Straub, s.54.

⁸⁶ Polkinghorne, E., Donald, "Narrative Psychology and Historical Consciousness", *Narration, Identity, and Historical Consciousness*, Berghahn, New York, 2005, s.19.

cementerar de nationella identiteternas konstruerade potentialitet. En sådan enkel sak som att benämna slagfältets kombattanter "svenskar" respektive "ryssar" är definierande för historiemedvetandets kollektiverande verksamhet. Pronomen upprätthåller den gränsmekanism som förtätar identiteter; för "there can be no fixed 'character' or 'essence' for the group", enbart skillnader (med dekonstruktiv logik).⁸⁷ "The nationalist discourse always looks back in time, seeking to demonstrate the 'linear time of the nation', its undisputed diachronic presence."⁸⁸ Historieskrivning demonstrerar och cementerar nationernas diakroniska rättfärdigande i tid och rum; historieskrivning är, i fallet *Poltava*, iterativt, upprepar de strukturer som befäster individuella och, som en del av dem, nationella identiteter. Vad har, exempelvis, infanteristerna på slagfältet vid Poltava för koppling till dagens Sverige och Ryssland, förutom att de kämpade under fanor som tillhör sedan länge döda verkligheter? Är det verkligen rimligt att tala om svenskar och ryssar som att dessa konstruerade entiteter vore protagonistiska och antagonistiska föreställningar i en litterär fabel? Den senare frågan implicerar följande: den nationella identiteten, liksom historien, är en språkligt konstruerad representation som befäster det diskursiva historiemedvetandets kollektivistiska identiteter. Om Foucault hade rätt i att diskurser formerar de objekt om vilka de talar, är det tydligt vad en bok som *Poltava* gör och är.⁸⁹ "Nationalism does matter - as the fundamental organizing principle of the interstate order, as the ultimate source of political legitimacy, as a readily available cognitive and discursive frame, as the taken-for-granted context of everyday life."⁹⁰ Detta citat sammanfattar en av många slutsatser i denna undersökning, som utgav sig för att förklara mycket, men lämnade många frågor obesvarade. För att sluta denna cirkel av resonemang, men inte avsluta dem (vilket, givet min förförståelse, tycks svårt), vill jag återupprätta en annan cirkel, nämligen den hermeneutiska.

Läsaren (som tolkad text) tolkar texten och tolkar därmed om sig själv som text (texten utvecklas, och därmed tolkningen av "the self" som text). Läsarens förförståelse (narrativ kompetens, historiemedvetande, nationell identitet mm.) är villkor (diskursiva, genetiska mm.), och läsaren har (som tolkad text) en identitet (en abstraherad bild av sig själv, för vad är identiteten om inte flytande?). Med denna förförståelse möter läsaren texten, som tolkas därefter. Om tolkningen av denna text innebär ny information (till exempel *hur* och *varför* svenskarna besegrades), utvidgas den större texten, historien, vilket innebär att läsaren

⁸⁷ Özkirimli, Umut, *Theories of Nationalism: a Critical Introduction*, 2. ed., extended and updated, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010, s.146.

⁸⁸ Özkirimli, s.209.

⁸⁹ Özkirimli, s.206.

⁹⁰ Özkirimli, s.2.

tolkar om sig själv som text (identiteten och verkligheten, texten, omformuleras). Uttryckt i denna form, och med ovanstående resonemang, hoppas jag att den hermeneutiska cirkeln fått sin förklaring. Den är, måste sägas, akademiskt provisorisk, en pinsamt enkel skissering av en oerhört komplicerad process; den rymmer alldeles för många antaganden och odefinierade koncept för att vara slutgiltig. Den är en förenkling, och därför ofullständig. Trots det hoppas jag att undersökningen prövat dess teoretiska fördelar: den tillåter en mängd disparata vetenskaper ("Frame theory", CMT, dekonstruktion, hermeneutik, narrativ psykologi, kognitionsvetenskap osv.; kanske är den alldeles för inkluderande?); den tillåter generaliseringar och slutsatser som annars skulle vara ogrundade; den erbjuder ett ramverk varmed man kan förstå de frågor som ställdes i inledningen. Med detta sagt: vad är historien? Om ingen frågar mig, vet jag det; om jag tillfrågas och skulle vilja förklara, så vet jag det inte.

7. Litteraturförteckning

Notapparaten följer Oxfordsystemet, och jag har valt att använda mig av fotnoter för att underlätta eventuella läsares orientering. Nedan listas primär- och sekundärkällor alfabetiskt samt separerade efter tryckt och otryckt material.

7.1. Tryckt material

- Alber, Jens & Fludernik, Monika (red.), *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*, Ohio State University Press, Columbus, 2010.
- Aristoteles *Om diktkonsten*, övers. Jan Stolpe, Anamma Böcker, Uddevalla, 1994.
- Augustinus, Aurelius, "ur Bekännelsr", övers. Hampus Lyttkens, *Filosofin genom tiderna. Antiken, medeltiden, renässansen : texter*, Marc-Wogau, Konrad (red.), 3. tr., Thales, Stockholm, 2003[1991].
- Bal, Mieke, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3. ed., University of Toronto Press, Toronto, 2009.
- Butler, Judith, *Könet brinner!: texter*, översättning av Karin Lindeqvist, Natur och kultur, Stockholm, 2005.
- de Man, Paul, "Semiologi och retorik", övers. Jeanette Emt, *D. Modern litteraturteori: från rysk formalism till dekonstruktion*, 2, Entzenberg, Claes & Hansson, Cecilia (red.), 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 1993.
- Derrida, Jaques, "Struktur, tecken och spel i humanvetenskapernas diskurs", övers. Mikael van Reis och Cristine Sarrimo, *D. Modern litteraturteori: från rysk formalism till*

- dekonstruktion*, 2, Entzenberg, Claes & Hansson, Cecilia (red.), 2. uppl., Studentlitteratur, Lund, 1993.
- Englund, Peter, *Poltava - Berättelsen om en armés undergång*, 2. uppl., Atlantis, Stockholm, 1989.
- Fludernik, Monika, "Mediacy, Mediation and Focalization: The Squaring of Terminological Circles", *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*.
- Genette, Gérard, *Narrative Discourse: an Essay in Method*, Cornell U.P., Ithaca, N.Y., 1980.
- Haettner Aurelius, Eva, *Inför lagen: kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund Univ. Press, Lund, 1996.
- Lilja, Sven, *Historia i tiden*, Studentlitteratur, Lund, 1989.
- Liljefors, Max, "Från jordbävning till byggnadsgrund", *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari (red.), Nordic Academic Press, Lund, 2004.
- Lundin, Immi, *Att föra det egna till torgs: berättande, stoff och samtid i Kerstin Strandbergs, Enel Melbergs och Eva Adolfssons debutromaner*, Lunds universitet, Avdelningen för litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Diss. Lund : Lunds universitet, 2012, Lund, 2012.
- Michaels, Walter Benn, "The interpreters self", Tompkins, Jane P. (red.), *Reader-response Criticism: From Formalism to Post-structuralism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1980.
- Olson, Greta (red.), *Current Trends in Narratology*, De Gruyter, Berlin, 2011.
- Polkinghorne, E., Donald, "Narrative Psychology and Historical Consciousness", *Narration, Identity, and Historical Consciousness*, Berghahn, New York, 2005.
- Straub, Jürgen (red.), "Telling Stories, Making History", *Narration, Identity, and Historical Consciousness*, Berghahn, New York, 2005.
- Strömqvist, Sven, "Olika språk - olika berättelser", *Minne och myt: konsten att skapa det förflutna*, Berggren, Åsa, Arvidsson, Stefan & Hållans Stenholm, Ann-Mari (red.), Nordic Academic Press, Lund, 2004.
- Tenngart, Paul, *Litteraturteori*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2008.
- Tompkins, Jane P. (red.), *Reader-response Criticism: From Formalism to Post-structuralism*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1980.
- Wolf, Werner, "Mise en cadre", *Postclassical Narratology: Approaches and Analyses*, Alber, Jens & Fludernik, Monika (red.), Ohio State University Press, Columbus, 2010.

- Ödman, Per-Johan, *Tolkning, förståelse, vetande: hermeneutik i teori och praktik*, 2., [omarb.] uppl., Norstedts akademiska förlag, Stockholm, 2007.

- Özkirimli, Umut, *Theories of Nationalism: a Critical Introduction*, 2. ed., extended and updated, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010.

7.2 Otryckt material

- Currie, Gregory, "What is fiction?", (Elektronisk), *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol.43, No.4, Summer 1985, American Society for Aesthetics (1941-), Cleveland. Tillgänglig: <http://www.jstor.org.ludwig.lub.lu.se/stable/429900?seq=3> (2013-11-11).

- Englund, Peter (2005). "Poltava" (Elektronisk). Tillgänglig: http://www.peterenglund.com/andrabocker_poltava.htm (2013-11-08).

- Niederhoff, Burkhard, "Focalization" (Elektronisk), *The Living Handbook of Narratology*, skapad 2011-08-04, ändrad 2013-09-24. Tillgänglig: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/focalization> (hämtad 2013-11-24).

- Park, Ynhui, "The function of fiction", (Elektronisk), *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol.42, No.3, Mars 1982, International Phenomenological Society (1940-2007). Tillgänglig: <http://www.jstor.org/action/showPublication?journalCode=philphenrese> (2013-11-11).